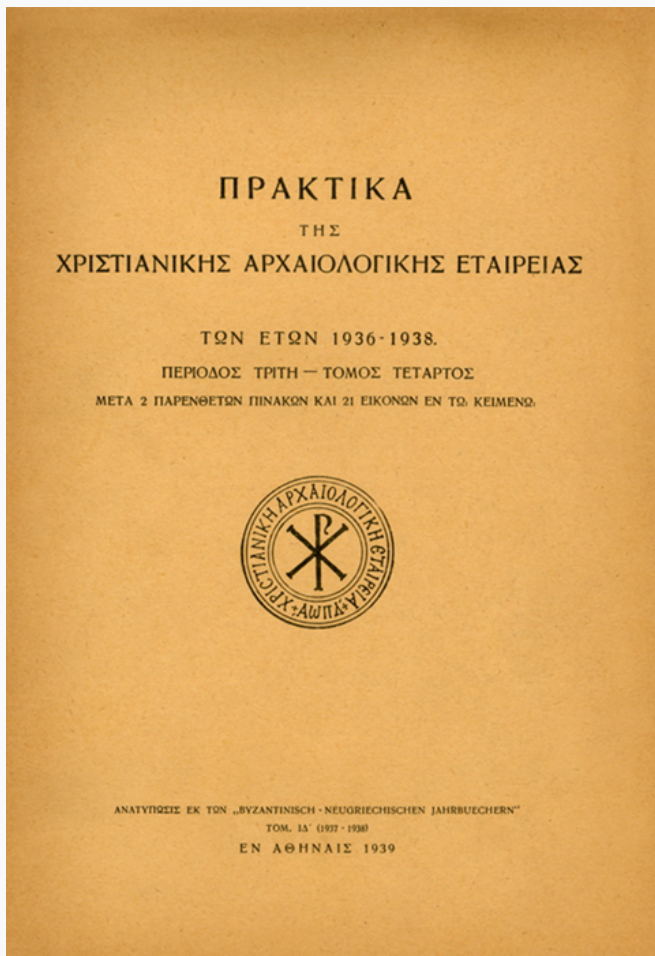

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 4 (1939)

Δελτίον ΧΑΕ 4 (1936-1938), Περίοδος Γ'

Οι τάφοι των μαρτύρων της πίστεως ή τα μαρτύρια

Γεώργιος Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

doi: [10.12681/dchae.1417](https://doi.org/10.12681/dchae.1417)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ. Α. (2013). Οι τάφοι των μαρτύρων της πίστεως ή τα μαρτύρια. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 4, 39–49. <https://doi.org/10.12681/dchae.1417>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

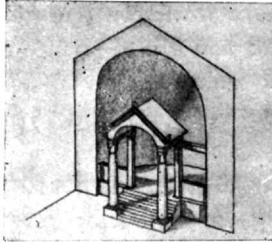
Οι τάφοι των μαρτύρων της πίστεως ή τα μαρτύρια

Γεώργιος ΣΩΤΗΡΙΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 4 (1936-1938), Περίοδος Γ' • Σελ. 39-49

ΑΘΗΝΑ 1939

Εικ. 1. Ἀναπαράστασις memoria κοιμητηρίου ἐν Σαλώναϊς τῆς Δαλματίας (κατὰ Dyggve).

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

ὑπὸ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΩΤΗΡΙΟΥ.

ΟΙ ΤΑΦΟΙ ΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΩΝ ΤΗΣ ΠΙΣΤΕΩΣ

Ἡ ΤΑ ΜΑΡΤΥΡΙΑ.

Μεγίστην σημασίαν διὰ τὴν χριστιανικὴν τέχνην καθόλου ἐνέχουσι οἱ τάφοι τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως, οἱ καλούμενοι ἐν τῇ ἀρχαίᾳ χριστιανικῇ ἐκκλησίᾳ Μαρτύρια.

Ταῦτα ἦσαν κατ' ἀρχὰς ἢ ἀπλᾶ μνήματα (memoria) ἀποδιδόμενα εἰς μάρτυρας¹, διακρινόμενα ἴσως τῶν λοιπῶν τάφων ἐκ τῶν ἄνωθεν αὐτῶν τοποθετημένων κιβωρίων² (εἰκ. 1), ἢ ὑπέργεια κτίσματα ὡς εἶναι τὰ γνωστὰ χριστιανικὰ μασωλεῖα, ἥτοι μικραὶ οἰκοδομαὶ ὑπὸ μορφὴν κυκλικῶν, πολυγωνικῶν, σταυρικῶν καὶ μονοκλίτων ναϊδρίων περικλειόντων τάφους μαρτύρων.

Εἰς τὰς κατακόμβας — ἰδιαίτατα τῆς Ρώμης — ἐδεικνύοντο συνή-

1) Περὶ τῶν ἐχόντων τὴν μορφὴν τῶν memoria Μαρτυρίων βλ. Εὐσέβιον (ἐν Ἐκκλ. Ἱστορίᾳ Γ' 39, Migne P. G. 20,297) λέγοντα περὶ τῶν τάφων τοῦ Θεολόγου καὶ τοῦ πρεσβυτέρου Ἰωάννου: «δύο τε ἐν Ἐφέσῳ γενέσθαι μνήματα καὶ ἑκάτερον Ἰωάννου ἔτι καὶ νῦν λέγεται».

2) Ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τῆς Manastrine ἐν Σαλώναϊς ἀπεκαλύφθη σειρά τοιούτων memoria τοῦ Γ' καὶ Δ' αἰῶνος, εἰς τὰ ὅποια διετηρήθησαν ἐνίοτε καὶ σαρκοφάγοι μετὰ λειψάνων μαρτύρων. Τὰ memoria ταῦτα ἦσαν οἰοῦναι ναΐδρια, εἰς τινὰ τῶν ὁποίων ἢ ἀψὶς ἔκειτο κατὰ 1 μέτρον ὑψηλότερον τοῦ ἐδάφους τοῦ ναϊδρίου, ἀνήρχετό τις δὲ εἰς αὐτὴν (ἐχούσαν ἐνίοτε σαρκοφάγον) διὰ βαθμίδων ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 1. (Πρβλ. Jeliè, Das Cömeterium von Manastrine zu Salona, Rom, 1891).

Ως ἀρκοσόλια νεκρικῶν θαλάμων, εἷς τινὰ τῶν ὁποίων ἀνεγνώσθησαν καὶ ἐπιγραφαὶ περιέχουσαι ὀνόματα μαρτύρων¹.

Εἰς τὰ μαρτύρια ταῦτα, ἰδρύνοντα ἀπὸ τοῦ Β΄ μ.Χ. αἰῶνος (εἰς διακοπὰς διωγμῶν) κατὰ τὸ πλεῖστον ἔξω τῶν πόλεων, ἐγίνοντο συναθροίσεις τῶν πιστῶν ἅπαξ τοῦ ἔτους — τὴν ἡμέραν τῆς μνήμης τοῦ μάρτυρος — καὶ ἐτελεῖτο πρὸς τιμὴν αὐτῶν ἡ θεία λειτουργία συνηνωμένη μετ’ ἀγαπῶν, τοῦ τάφου τοῦ μάρτυρος χρησιμοποιουμένου πολλακίς καὶ ὡς θυσιαστηρίου².

Ὁ θουμασιὸς καὶ ἡ εὐγνωμοσύνη τοῦ θριαμβεύσαντος χριστιανισμοῦ πρὸς τοὺς ἥρωας τῆς νέας πίστεως συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐπαύξησιν τῶν Μαρτυρίων καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς τιμῆς πρὸς τοὺς μάρτυρας, τοὺς ὁποίους ἡ φαντασία τοῦ μόλις ἐκχριστιανισθέντος λαοῦ προσωμοιάζε πρὸς τοὺς ἥρωας τῆς ἀρχαιότητος. Ὅπως δηλαδὴ ἡ ἀρχαιότης ἐτίμα τοὺς ἥρωας αὐτῆς, Ἡρακλέα, Θησέα, κ. ἄλλ. ὡς ἡμιθέους, προσέφερεν εἰς αὐτοὺς ἐναγίσματα, πολλαχοῦ καὶ θυσίας, καὶ ἔθαπτε τὰ λείψανα αὐτῶν εἰς ἐμφανῆ μέρη, εἰς τὰς ἀγορὰς, παρὰ τοὺς ναοὺς καὶ εἰς ἰδίους τόπους — τὰ ἡρῶα —, οὕτω καὶ ἐκάστη χριστιανικὴ πόλις ἐφιλοτιμεῖτο νὰ τιμᾷ ἰδιαζόντως τοὺς τάφους τῶν μαρτύρων τῆς.

Εὐθύς μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅπου ἐδεικνύετο τάφος μάρτυρος, οὗτος ἀπεμονοῦτο, ἰδρύετο δὲ ἄνωθεν αὐτοῦ μεγαλοπρεπῆς ναὸς καλούμενος καὶ οὗτος Μαρτύριον (καὶ λατινιστὶ confessio). Ἕλληνες καὶ λατίνοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς συχνότατα ἀναφέρουν τοιαῦτα Μαρτύρια, ζωηρότατα δὲ ἀφηγοῦνται εἰς ἡμᾶς τὰς ἐτησίας ἢ συνεχεῖς συνάξεις εἰς τοὺς τάφους τῶν³.

1) Περὶ τῶν εἰς κατακόμβας τῆς Ρώμης ἐπιγραφῶν τούτων, αἱ πλεῖσται τῶν ὁποίων ἀνάγονται εἰς τοὺς ἀπὸ 4ου αἰ. καὶ ἐξῆς χρόνους, πρβλ. *V. Schultze, Die Katakomben, Leipzig, 1882, σελ. 255 κ. ἔ.*

2) Ἡ περιέχουσα τὰ ἱερὰ λείψανα σαρκοφάγος ἔκειτο προφανῶς ὑψηλότερον οὕτως, ὥστε νὰ δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς ἀγία Τράπεζα. Ὅπου ὅμως δὲν παρεῖχε κατάλληλον θέσιν ὁ τάφος ἢ ἡ σαρκοφάγος ἐτίθετο ἴσως πρὸ αὐτῶν κινητῆ τράπεζα ἀπὸ τοῦ θριάμβου δὲ τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅτε ἐν τοῖς κοιμητηρίοις ἰδρύθησαν μεγάλοι ναοί, φαίνεται ὅτι ἐν αὐτοῖς ἐτελεῖτο ἡ λειτουργία κατὰ τὴν μνήμην τῶν μαρτύρων (πρβλ. *F. Wieland, Altar und Altargrab der christlichen Kirchen im IV. Jahrh., Leipzig, 1912, σελ. 120*).

3) Βλ. Σωκράτους Ἐκκλ. Ἱστορίαν, Δ΄. 18 (ἐν Migne, P. G. 67, σ. 504) περὶ συνάξεων ἐν τῷ Μαρτυρίῳ τῆς Ἐδέσσης: «Θωμᾶ τοῦ Ἀποστόλου Μαρτύριόν ἐστι λαμπρὸν καὶ περιφανές, συνεχεῖς τε ἐν αὐτῷ συνάξεις ἐπιτελοῦνται διὰ τὴν τοῦ τόπου ἀγιότητα». Πρβλ. καὶ *Γρηγορίου Νύσσης, ἐγκώμιον εἰς τὸν μέγαν μάρτυρα Θεόδωρον* (Migne, P. G. 46, σ. 737 κέ.), ὅπου παρέχονται καὶ πληροφορίαι περὶ τῆς λαμπρότητος τῶν Μαρτυρίων τούτων: «ἐλθὼν δὲ εἰς τι χωρίον ὁμοιον τούτῳ (προφανῶς ἐννοεῖ ἐνταῦθα θέσιν ἔξω τῆς πόλεως), ἐνθα σήμερον ὁ ἡμέτερος σύλλογος, ὅπου μνήμη δικαίου καὶ ἁγίου λείψανον πρῶτον μὲν τῆ μεγαλοπρεπεῖα τῶν ὁρωμένων ψυχαγωγεῖται, οἶκον βλέπων ὡς Θεοῦ ναόν, ἐξησκηνέμενον λαμπρῶς τῷ μεγέθει τῆς οἰκοδομῆς καὶ τῷ τῆς ἐπικοσμήσεως κάλλει,

Εἰς πολύτιμον ὕφασμα ἐξ Αἰγύπτου φυλασσόμενον εἰς Μουσεῖον τοῦ Βερολίνου καὶ εἰκονίζον τὸν προφήτην Δανιὴλ ἐν τῷ μέσῳ τῶν λεόντων (εἰς ὃν προσφέρει τροφὰς ὁ «προφήτης Ἀμβακούμ» κ.ἄ.), βλέπομεν εἰς τὰς παρυφὰς μονόκλιτα διόροφα ναΐδρια μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς «Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Μιχαήλου» (Μιχαήλος;) «Μαρτύριον Στεφάνου» κλπ. Κλίμαξ ὁδηγεῖ εἰς τὸ Μαρτύριον, ἡ εἴσοδος τοῦ ὁποῖου ἔχει βῆλα (παραπετάσματα) ἢ μέγαν σταυρὸν (εἰκ. 2).¹

Εἰκ. 2. Ὑφασμα φυλασσόμενον εἰς τὸ Μουσεῖον κοσμητικῶν τεχνῶν τοῦ Βερολίνου, ὅπου εἰκονίζονται Μαρτύρια εἰς μορφήν μονοκλίτων ναΐδριων.

ἐνθα καὶ τέκτων εἰς ζῶων φαντασίαν τὸ ξύλον ἐμόρφωσε καὶ λιθοξόος εἰς ἀργύρου λειότητα τὰς πλάκας ἀπέξεσεν· ἐπέχρωσε δὲ καὶ ζωγράφος τὰ ἄνθη τῆς τέχνης ἐν εἰκόνι διαγραψάμενος...». Ἀκολουθῶς παρέχει ὁ Γρηγόριος εἰς ἡμᾶς πληροφορίας καὶ περὶ τῆς προσκυνήσεως τῶν ἱερῶν λειψάνων: «Καὶ τοῖς αἰσθητοῖς οὕτω φιλοτεχνήμασιν ἐντροφήσας τὴν ὄψιν, ἐπιθυμεῖ λοιπὸν καὶ αὐτῇ πλησιάσαι τῇ θῆκῃ ἁγιασμόν καὶ εὐλογίαν τὴν ἐπαρῆν εἶναι πιστεύων. Εἰ δὲ καὶ κόνιν τις δοίη φέρειν τὴν ἐπικειμένην τῇ ἐπιφανείᾳ τῆς ἀναπαύσεως, δῶρον ὁ χοῦς λαμβάνεται καὶ ὡς κειμήλιον ἢ γῆ θησαυρίζεται. Τὸ γὰρ αὐτοῦ τοῦ λειψάνου προσάψασθαι εἴ ποτέ τις ἐπιτυχία τοιαύτη παράσχοι τὴν ἐξουσίαν, ὅπως ἐστὶ πολυπόθητον καὶ εὐχῆς τῆς ἀνωτάτω τὸ δῶρον ἴσασιν οἱ πεπειραμένοι καὶ τῆς τοιαύτης ἐπιθυμίας ἐμφορηθέντες». Πρβλ. καὶ Χρυσόστομον ἐν Migne P. G. 49, σ. 393,441 (ὁμιλία εἰς τὴν Ἀνάληψιν λεχθεῖσα ἐν τῷ Μαρτυρίῳ τῆς Ρωμανησίας, ἐνθα μαρτύρων σώματα κλπ.) καὶ καθεξῆς. Τὰ ἐκ πηγῶν γνωστὰ Μαρτύρια: Ἐδέσσης, Ἀντιοχείας, Κωνσταντινουπόλεως κἄ. βλέπε ἐν Cabrol, Dictionaire d'archéologie chrétienne et de liturgie τόμ. 10 σελ. 2515 κέ.

1) Τὸ ὕφασμα τοῦτο τοῦ Kunstgewerbemuseum τοῦ Βερολίνου ἐξέδωκε καὶ

Τὰ Μαρτύρια ταῦτα διεκρίνοντο κατ' ἀρχάς τῶν ἰδρυομένων μεγάλων ἐκκλησιῶν τῶν πόλεων· βαθμηδὸν ὅμως ἡ ἐνεκλείσθησαν εἰς μεγάλους ναοὺς ἰδρυομένους συνήθως κατὰ τὸ ἀρχικὸν τῶν Μαρτυρίων σχῆμα (ὡς ἦτο λ. χ. ὁ ναὸς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ, ὅπου ὁ τάφος τοῦ Ἀποστόλου διετηρήθη ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ· βλ. εἰκ. 5) ἢ ἀνηγέρθησαν μεγάλοι ναοὶ παραπλεύρως τοῦ Μαρτυρίου, ὅπερ συνεκοινωνεῖ κατὰ τινα τρόπον μὲ τὸν ναὸν (Μαρτύριον τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἰλισσοῦ ἐν Ἀθήναις εἰς μορφήν ὑπογείου νεκρικοῦ θαλάμου προσηρητημένου καὶ συγκοινωνοῦντος διὰ κλίμακος μετὰ τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους (βλ. εἰκ. 9 ἐν τέλει τῆς μελέτης). Μαρτύριον τῆς βασιλικῆς τῶν Ἀργάλων Μιτυλήνης εἰς μορφήν σταυροειδοῦς ναϊδρίου παρὰ τὸν νάρθηκα, Μαρτύριον (πιθανῶς) τῆς μεγάλης βασιλικῆς τῆς παλαιᾶς Κορίνθου προσηρητημένον εἰς τὸ δεξιὸν κλίτος αὐτῆς (εἰκ. 3 κλπ.)¹.

Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰῶνος — ὅτε ἤρχισεν ἡ μετακομιδὴ τῶν ἱερῶν λειψάνων εἰς τὰς πόλεις καὶ ὁ τεμαχισμὸς αὐτῶν (βλέπε κατωτέρω) — ἀνηγείροντο καὶ μεγάλοι ναοὶ εἰς τιμὴν μαρτύρων, τῶν λειψάνων των τιθεμένων παρὰ τὸ ἱερόν βῆμα καὶ συνηθέστερον κάτωθεν τοῦ θυσιαστηρίου². Βραδύτερον ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια νὰ ἐξαγιάζεται τὸ θυσιαστήριον καὶ τῶν λοιπῶν χριστιανικῶν ναῶν διὰ τῶν ἱερῶν λειψάνων, συμφώνως καὶ πρὸς τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Ἰωάννου (ς'. 9), καὶ ἦν ἡσαν «ὑποκάτω τοῦ θυσιαστηρίου αἱ ψυχαὶ τῶν ἐσφαγμένων διὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τὴν μαρτυρίαν, ἣν εἶχον»

Ἐχομεν ἐπομένως κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν ναΐδρια αὐτοτελῆ μετὰ τάφων μαρτύρων, μεγάλους ναοὺς, περικλείοντας τάφους μαρτύρων διατηρήσαντας τὸ ἀρχικὸν τοῦ Μαρτυρίου σχῆμα, Μαρτύρια προσηρητημένα εἰς μεγάλους ναοὺς καὶ τέλος ναοὺς, εἰς οὓς ἀνεκομίσθησαν ἱερὰ λείψανα μαρτύρων. Σπουδαιότερα τούτων εἶναι τὰ εἰς μεγάλους ναοὺς περιληφθέντα Μαρτύρια.

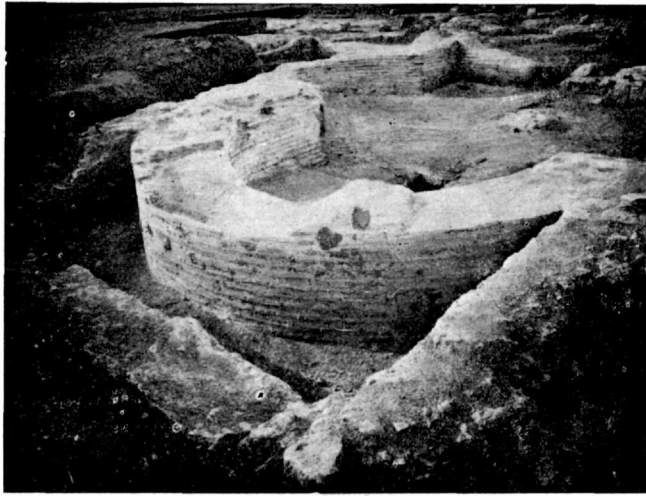
Εἰς τοὺς ναοὺς τούτους τὸ Μαρτύριον εἶχε τὴν μορφήν ἐπιγείου

ἠρμήνευσε πρῶτος ὁ Strzygowski (Orient oder Rom, Leipzig, 1910, σελ. 91-98), ὅστις ἐξέφερε τὴν γνώμην, ὅτι πρόκειται ἴσως περὶ Μαρτυρίων μιᾶς τῶν μεγάλων πόλεων: Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας, Κωνσταντινουπόλεως, ὡς ἡ ἐν τῷ μέσῳ ἴσως τῶν Μαρτυρίων εἰκονιζομένη «Μεγάλη Ἐκκλησία» ὑποδηλοῖ.

1) Βλ. Γ. Σωτηρίου, Βασιλικὴ τοῦ Ἰλισσοῦ ἐν Ἀρχαιολ. Ἐφημερίδι τοῦ ἔτους 1919 σ. 1-31, Δ. Εὐαγγελίδου, Ἡ Βασιλικὴ τῶν Ἀργάλων Μιτυλήνης ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. τοῦ ἔτους 1930 σ. 3 κέ., R. Carpenter, ἐν American Journal of Archaeology, II Series, τόμ. 33 (1929) σ. 345 κέ. (Researches in the topography of ancient Corinth-1).

2) Βλ. λόγον Ἀστερίου Ἀμασείας εἰς τὴν πανεύφημον μάρτυρα Εὐφημίαν (ἐν Migne, P. G. 40, σ. 336 κ. ἐ.). «οἱ δὲ δὴ πολῖται καὶ κοινῶν τῆς θρησκείας, ὑπὲρ ἧς (ἡ μάρτυς) ἐτελεύτησε, ὡς ἀνδρείαν ὁμοῦ καὶ ἱερὰν τὴν παρθένον θαμάσαντες, πλησίον τοῦ ἱεροῦ τὴν θήκην δειμάμενοι, καταθέμενοί τε τὴν λάρνακα, τιμὰς τελοῦσιν αὐτῇ, τὴν ἐτήσιον ἑορτὴν, καινὴν καὶ πάνδημον ποιοῦντες πανήγυριν».

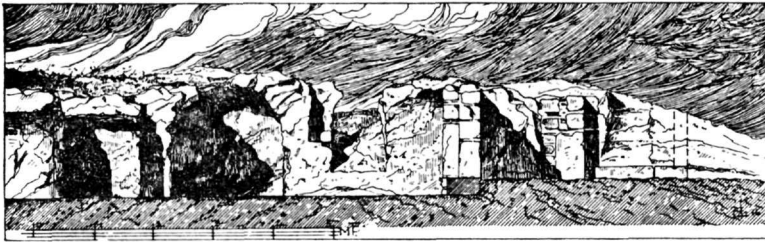

Εικ. 3. Τρίκογχον Μαρτύριον (;) προσηρτημένον δεξιὰ τῆς μεγάλης βασιλικῆς τῆς παλαιᾶς Κορίνθου.

Εικ. 4. Ὑπόγειον Μαρτύριον ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

ἢ ὑπογείου τάφου περιβαλλομένου ὑπὸ τῶν ἀναγκαίων πρὸς προσκύνησιν τοῦ τάφου διαμερισμάτων.

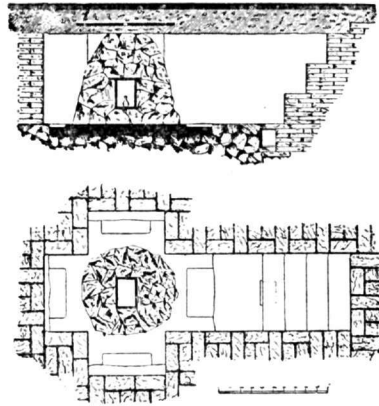
Εἰκ. 5 Διασωθέντα μέρη τοῦ Μαρτυρίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ Ἰουστινιανείου ναοῦ τῆς Ἐφέσου.

α') Ἐπίγεια Μαρτύρια. Σπουδαιότερον δείγμα τοιοῦτου Μαρτυρίου εἶναι τὸ Μαρτύριον Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ἐσχάτως ἀποκαλυφθὲν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μεγάλου σταυρικοῦ ναοῦ τῆς Ἐφέσου (εἰκ. 3). Τὸ Μαρτύριον τοῦ Θεολόγου εἶναι ἐπίγειος σταυρικός τάφος (ὁ «βόθρος» ἢ τὸ «σκάμμα» τῶν ἀποκρῦφων πράξεων τοῦ Ἰωάννου), εὑρισκόμενος ἐν τῷ μέσῳ τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου τμήματος τοῦ ναοῦ τοῦ ὑψομένου κατὰ δύο βαθμίδας, περιβαλλομένου δὲ διὰ κιόνων μετὰ θωρακίων εἰς σχῆμα Τέμπλου καὶ ἀπολήγοντος εἰς ἡμικυκλικὸν μετὰ διαδρόμου σύνθρονον¹.

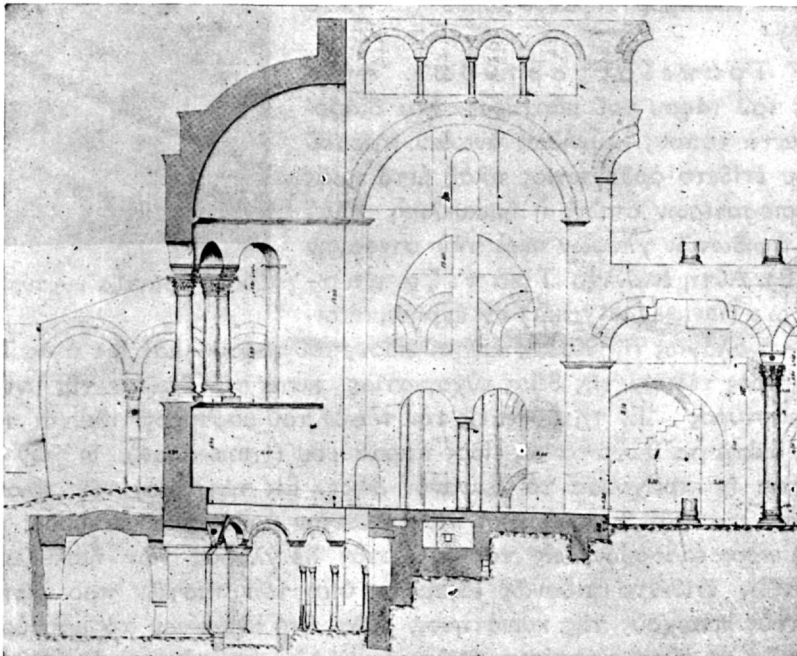
β') Ὑπόγεια Μαρτύρια. Ταῦτα εἶναι ἐν μὲν τῇ Δύσει ἀπλοῖ, κοτὰ τὸ πλεῖστον, ὑπόγειοι περὶ τὴν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ βήματος διάδρομοι, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων εὑρίσκεται ὁ τάφος (βασιλικὴ ἀγίου Ἀπολλιναρίου Ραβέννης, βασιλικαὶ Ρώμης κ.ἄ.), ἐν δὲ τῇ Ἀνατολῇ σύμπλεγμα πολλῶν διαδρόμων μετὰ τοῦ πιστευομένου τάφου. Ἐξαιρετικὸν παράδειγμα τοιοῦτου Μαρτυρίου εἶναι τὸ ἐσχάτως ἀποκαλυφθὲν ὑπὸ τὸ ἱερὸν βῆμα τοῦ ναοῦ τοῦ ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονί-

1) Περὶ τοῦ Μαρτυρίου τοῦ Θεολόγου βλέπε Γ. Σωτηρίου, Ὁ ναὸς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ, ἐν Ἀρχ. Δελτίῳ τοῦ ἔτους 1922, σελ. 151 κέ. Ἐκείθεν τοῦ ἐπιγείου τάφου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀνέβλυζε κατὰ τὰς πηγὰς τὸ μάννα, ἦτο κιβώριον καὶ ἐπὶ τοῦ πλουσίως διακεκοσμημένου ἐπιστυλίου κεχαραγμένον τὸ ψαλμικόν: «Αὕτη ἡ κατάπαυσις μου εἰς αἰῶνα αἰῶνος κλπ.» (ψαλμ. 131 στ. 15 καὶ 16). Οἱ συνεχίσαντες μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν τὴν ἑλληνικὴν ταύτην ἀνασκαφὴν τοῦ ναοῦ ξένοι ἀρχαιολόγοι ἀπεκάλυψαν κάτωθεν τοῦ Μαρτυρίου τούτου τοῦ Θεολόγου ὑπόγεια διαμερίσματα περὶ τὸν «βόθρον», πίσθον ἀγιάσματος παρὰ τὰ θεμέλια τοῦ ἀρχικοῦ Μαρτυρίου καὶ κλίμακα πρὸς ἀνατολὰς (Jahreshefte d. Osterr. arch. Institutes, XXIV [1928] σελ. 58 κέ.). Ἡ ὕψ' ἡμῶν ἐμφανιζομένη μορφή τοῦ Μαρτυρίου τοῦ Θεολόγου ἀνάγεται εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὁμοίαν διάταξιν εἶχε καὶ τὸ θυσιαστήριον τοῦ περιήμου ναοῦ τῶν ἀγίων Ἀποστόλων Κωνσταντινουπόλεως, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἦσαν τὰ λείψανα Ἀποστόλων καὶ Ἱεραρχῶν (πρβλ. Σωτηρίου, ἔ. ἀ. σελ. 214 κέ.).

Εικ. 6. Κάτοψις και τομή του κάτωθεν της αγίας Τραπέζης του ναού του αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης σταυρικού κτίσματος τού πιστευομένου ως τάφου του αγίου (κυρίως Μαρτύριου).

ΕΙΚ. 7. Τομή κατά μήκος του ιερού βήματος του ναού του αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, κάτωθεν του οποίου εκτείνεται ή Κρύπτη και τὸ Μαρτύριον του αγίου.

κης, τὸ προσομοιάζον ἐν πολλοῖς τὸ Μαρτύριον τοῦ παρὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν ναοῦ τοῦ ἁγίου Μηνᾶ. Τὸ Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐκτείνεται κάτωθεν ὀλοκλήρου τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους τῆς βασιλικῆς καὶ σύγκειται ἐκ ζεύγους στοῶν ἐκτεινομένων ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδος τοῦ ναοῦ καὶ συνδεομένων διὰ διαδρόμου εὐρισκομένου ἐξωθεν τῆς ἀψίδος κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς, ὅπου ἦσαν καὶ αἱ εἰσοδοὶ τῆς Κρύπτῃς. Αἱ στοαὶ αὗται ἦσαν προωρισμέναι νὰ ἐξυπηρετήσουν τὴν κυκλοφορίαν τῶν προσκυνητῶν τοῦ ἐν τῇ ἀψίδι ἐξαγωνικοῦ Κιβωρίου, κέντρου ὑπογείου λατρείας, ἰδρυμένου ἐν μέσῳ τοίχου μετὰ κογχῶν συνδέοντος τὰ ἄκρα τῆς διὰ πεσῶν σχηματιζομένης ἀψίδος. Τὸ Κιβώριον εἶναι ἴσως προέκτασις ἢ ἐξέδρα τοῦ κάτωθεν τῆς ἁγίας Τραπεζῆς τοῦ ναοῦ πιστευομένου τάφου, ἥτοι τοῦ κατωτέρω περιγραφομένου σταυρικοῦ κτίσματος. Εἶναι προφανές, ὅτι ὡς τάφος τοῦ μάρτυρος ἐλαμβάνετο αὐτὴ ἡ ἁγία Τράπεζα, τὸ δὲ Κιβώριον ὡς κιγκλίδωμα ἢ ἐξέδρα τοῦ τάφου, κοσμούμενον κατὰ τὰς πηγὰς διὰ μεγάλης ψηφιδωτῆς εἰκόνης τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Ἐκατέρωθεν τοῦ Κιβωρίου καὶ πρὸ αὐτοῦ εὐρίσκονται αἱ μυροδόχοι δεξαμεναί, αἱ πληρούμεναι κατὰ τὴν παράδοσιν διὰ τοῦ ἀναβλύζοντος ἐκ τῶν πληγῶν τοῦ ἱεροῦ λειψάνου μύρου (βλ. εἰκ. 6 καὶ 7) ¹.

Τράπεζαι μαρτύρων. Ἡ διάταξις τοῦ τάφου τοῦ μάρτυρος ἦτο διάφορος κατὰ τόπους. Συνήθως ἄνωθεν κτιστοῦ τάφου ἐτίθετο ὀρθογώνιος πλάξ μετὰ μιᾶς ἢ περισσοτέρων ὀπῶν, ἢ ἡμικυκλικῆ πλάξ μετὰ ἀψιδωτῶν γλυφῶν περὶ τὴν στεφάνην (εἰκ. 8). Αὕτη ἐκαλεῖτο Τράπεζαι μαρτύρων (mensa martyrum) καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο — ἀναλόγως τῆς θέσεως καὶ τοῦ εἴδους τοῦ τάφου — καὶ ὡς ἁγία Τράπεζα πρὸς τέλεσιν τῆς θείας εὐχαριστίας κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς μνήμης τοῦ μάρτυρος. Ἐν τῇ Δύσει εἰς τὸν τάφον τοῦ μάρτυρος τίθενται πολυάκεις διάτρητα θωράκια ὡς εἶδος παραθύρου (transennae), δι' ὧν διαφαίνεται ἡ περιέχουσα τὸ λείψανον θήκη. Εἰς τὰς ὀπὰς τῶν πλακῶν τούτων καὶ τῶν θωρακίων οἱ πιστοὶ ἔθετον ὑφάσματα (brandea, palliola) πρὸς ἁγιασμόν, εἰς τὰς ἀψιδωτὰς δὲ γλυφὰς τῶν ἡμικυκλικῶν τραπεζῶν ἐτίθεντο πιθανῶς ἐδέσματα ὑπὸ τῶν πιστῶν προωρισμένα διὰ τοὺς πτωχοὺς τῆς κοινότητος, ἐνθα ἦτο ἰδρυμένος τὸ μαρτύριον. Τράπεζαι τοιαῦται μαρτύρων ἐμελετήθησαν ἐσχάτως ἱκαναὶ ἀνευρεθεῖσαι

Εἰκ. 8 Τράπεζαι μαρτύρων.

1) Περὶ τοῦ Μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Δημητρίου βλέπε Γ. Σωτηρίου, Ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Δημητρίου μετὰ τὴν πυρκαϊάν, ἐν Ἀρχ. Δελτίῳ τοῦ ἔτους 1918 (Παράρτημα σελ. 34 κέ.), πρβλ. ἄρθρον τοῦ αὐτοῦ ἐν Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος τοῦ ἔτους 1923, σελ. 270 κέ. (Ὁ τάφος τοῦ ἁγίου Δημητρίου).

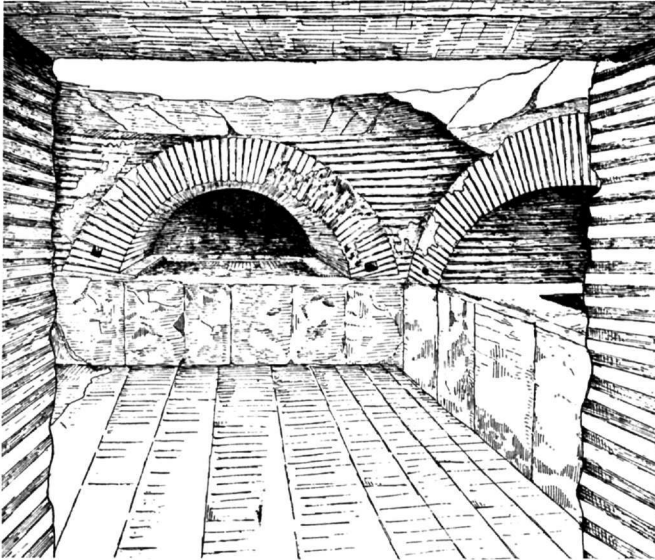
εις πλείστας ἀνασκαφὰς χριστιανικῶν μνημείων εἴτε κατὰ χώραν εἴτε εἰς τεμάχια. Ἐκ τῶν κατὰ χώραν ἐν Ἑλλάδι ἀνευρεθεισῶν πλακῶν σπουδαιότερα εἶναι ἢ κάτωθεν τῆς ἀγίας Τραπέζης τοῦ καυθέντος ναοῦ τοῦ ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης ἐσχάτως ἀποκαλυφθεῖσα. Ἡ εἰκὼν 6 δεικνύει τὴν διάταξιν τοῦ σταυρικοῦ τάφου μετὰ τοῦ ὄμφαλου τοῦ περιβάλλοντος τὴν λάρνακα, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐφυλάσσοντο λείψανα τοῦ μάρτυρος (φιαλίδιον περιέχον αἷμα τοῦ ἀγίου Δημητρίου). Ἡ ὀπή τῆς πλακὸς τῆς καλυπτούσης τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ σταυρικοῦ τάφου εὐρίσκεται ἀκριβῶς ἄνωθεν τοῦ ἱεροῦ τούτου λειψάνου.

Ἰερά λείψανα. Μὲ τὴν τιμὴν πρὸς τοὺς τάφους τῶν μαρτύρων συνεβάδιζε καὶ ἡ τιμὴ πρὸς τὰ ἱερά λείψανα. Ἡ τιμὴ ἀπέβη ἀπὸ τοῦ τέλους ἰδίᾳ τοῦ Δ' αἰῶνος λατρεία καὶ ἀνεπτύχθη τοσοῦτον, ὥστε ἔτεμαχίζοντο τὰ λείψανα, καθηγιάζον ἄλλους ναοὺς τόπων (στερουμένων ἰ. λειψάνων) καὶ τέλος ὠρίσθη μόλις ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Η' αἰῶνος (πρβλ. ζ' κανόνα Ζ' Οἴκουμ. Συνόδου ἐν Ράλλῃ καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τόμ. Β', Ἀθήναι 1862, σελ. 580), ὅτι δὲν δύναται νὰ γίνουσι ἐγκαίνια ναοῦ ἄνευ ἱερῶν λειψάνων. Ἡ ἀρχαία συνήθεια τοῦ τεμαχισμοῦ καὶ τῆς μετακινήσεως ἱερῶν λειψάνων ἐπεκράτησεν εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον καὶ ἔνεκα τοῦ τεμαχισμοῦ ὑπὸ τῆς ἀγίας Ἑλένης τοῦ ὑπ' αὐτῆς ἀνευρεθέντος ἐν Ἱεροσολύμοις Τιμίου Ζύλου¹. Βαθμηδὸν τεμάχια τ. Ζύλου καὶ ἱερῶν λειψάνων ἐφυλάσσοντο εἰς πολύτιμα κιβώτιδια (λειψανοθήκας ἢ σταυροθήκας), ἐκάστη δὲ ἐκκλησία ἢ μονὴ εἶχεν ὡς παλλάδια ἱερά λείψανα μάρτυρος ἢ ἀγίου. Δημοτελεῖς ἑορταί, καθ' ἃς τὰ ἱερά λείψανα προεβάλλοντο πρὸς προσκύνησιν, ἦσαν συνήθεις κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν, ἐπληθύνθησαν δὲ κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν². Τὰ ἱερά λείψανα ἐθεωροῦντο ὡς «κειμήλια πολύτιμα», κατεῖχον ἐξε-

1) Περὶ τῆς τιμῆς τῆς ἀποδιδόμενης καὶ εἰς τεμάχια ἀγίων λειψάνων βλέπε Θεοδώρητον, «περὶ τῆς τῶν μαρτύρων τιμῆς» ἐν Migne P. G. 83, σελ. 1012, «μερισθέντος τοῦ σώματος ἀμέριστος ἢ χάρις μεμένηκε. Καὶ τὸ μικρὸν ἐκεῖνο καὶ βραχύτατον λείψανον τὴν ἴσην ἔχει δύναμιν τῷ μηδαμῇ μηδαμῶς διανεμηθέντι μάρτυρι»· ὅτι ἡ συνήθεια αὕτη συνεχίζει ἀρχαίαν ἀνατολικὴν ἴσως παράδοσιν πρβλ. Πλούταρχον διηγούμενον εἰς τὰ Ἱθικά του περὶ τοῦ δυνάστου τῶν Ἰνδιῶν Μενάνδρου (125-95 π. Χ.): «περὶ δὲ τῶν λειψάνων αὐτοῦ καταστάντες εἰς ἀγῶνα μόλις συνέβησαν, ὥστε νειμάμενοι μέρος ἴσον τῆς τέφρας ἀπελθεῖν καὶ γενέσθαι μνημεῖα παρὰ πᾶσι τ' ἀνδρός». (Περὶ ἀναλογιῶν τῆς τιμῆς τῶν ἱερῶν λειψάνων πρὸς ἔθιμα τῆς ἀρχαιότητος βλέπε Fr. Pfister, Die Reliquien-Kult im Altertum, Giessen, II 1912, σελ. 410 κέ., πρβλ. καὶ τόμ. I 1909 σ. 324, 368 κέ. βλ., καὶ τὸ κατωτέρω μνημονεύμενον ἔργον τοῦ Lucius).

2) Περὶ τῆς ἀποδιδόμενης εἰς τὰ ἱερά λείψανα τιμῆς καὶ τῆς προσκυνήσεως αὐτῶν πρβλ. Γρηγόριον Νύσσης, ἐν Migne P. G. 46, 740· «ὡς σῶμα γὰρ αὐτὸ (τὸ ἱερὸν λείψανον) ζῶν καὶ ἀνθοῦν οἱ βλέποντες κατασπάζονται, τοῖς ὀφθαλμοῖς, τῷ στόματι, ταῖς ἀκοαῖς, πάσαις προσάγονται ταῖς αἰσθήσεσιν· εἶτα τὸ τῆς εὐλαβείας καὶ τὸ τοῦ πάθους ἐπιχέοντες δάκρυον, ὡς ὀλοκλήρῳ καὶ φαινομένῳ τῷ μάρτυρι τὴν τοῦ πρεσβεῦειν ἰκεσίαν προσάγουσιν, ὡς δορυφόρον τοῦ Θεοῦ παρα-

χουσαν θέσιν εἰς τὴν ζωὴν τῶν συγχρόνων καὶ ἡ εὐσέβεια τοῦ λαοῦ εἶχε συνδέσει ἕκαστον τούτων πρὸς πλῆθος παραδόσεων, θαυμάτων, ἱαματικῶν δυνάμεων, προστασίας τῆς κατεχούσης αὐτὰ πόλεως ἀπὸ βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν κτλ. Βαθμηδὸν ἀναφαίνονται ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ λείψανα τῆς Γεννήσεως (σπάργανα τοῦ Χριστοῦ, δῶρα τῶν Μάγων), τοῦ Πάθους (ἀκάνθινος στέφανος, λόγχη, σπόγγος, κάλαμος, ἥλοι σταυροῦ), ἐνδύματα τῆς Θεοτόκου (μαφόριον, ἅγια ζώνη), ὑφασμάτια ἐπικεχρισμένα δι' αἵματος μαρτύρων (πρβλ. παράδοσιν περὶ τοῦ ὄραριου Λούπου, μαθητοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἐπικεχρισμένου δι' αἵματος τοῦ

Εἰκ. 9. Μαρτύριον προσηρτημένον εἰς τὸ ἄριστερόν κλίτος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἰλισσοῦ ἐν Ἀθήναις.

ἁγίου, δι' οὗ ὁ Λούπος «πᾶσαν τὴν περίχωρον θαυμάτων ἐπλήρωσε») καὶ τέλος παντὸς εἶδους εἰκόνες (ἅγιον Μανδῆλιον, Κεράμιον καὶ λοιπὰ ἀχειροποίητα), περὶ ὧν βλέπε τὸ ἔργον μου: Ὁ Χριστὸς ἐν τῇ τέχνῃ, Ἀθήναι 1914, σ. 27. κ.έ.

ΠΡΟΤΥΠΑ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ

Πρότυπα πρὸς διαμόρφωσιν τῶν χριστιανικῶν τούτων Μαρτυρίων, συντελέσαντα καὶ εἰς τὴν τελικὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἱεροῦ βήματος

καλοῦντες, ὡς λαμβάνοντα τὰς δωρεὰς ὅταν ἐθέλη ἐπικαλούμενοι». Περὶ τῆς τιμῆς εἰς τὰ ἱερὰ λείψανα μαρτύρων ἐν Βυζαντίῳ βλέπε *J. Ebersolt*, *Sanctuaires de Byzance*, Paris, 1921, γενικῶς δὲ περὶ τιμῆς πρὸς τοὺς μάρτυρας καὶ ἀναλογιῶν αὐτῆς πρὸς ἀρχαιοτέρας λατρείας βλέπε *E. Lucius*, *Die Anfänge des Heiligenkultes in der christlichen Kirche*, Tübingen, 1904.

τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ, ὑπῆρξαν, συμφώνως πρὸς νεωτέρας ἐρεῦνας, μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος καὶ κατ' ἐξοχὴν τὰ ἡρῶα, τὴν διάταξιν τῶν ὁποίων πρόσφατοι ἀνασκαφαὶ ἀπεκάλυψαν εἰς ἡμᾶς¹. Οἱ χριστιανοὶ ἀρχιτέκτονες δὲν ἀποκλείεται νὰ παρέλαβον στοιχεῖα ἐκ τῆς διατάξεως τῶν ἡρώων τῆς ἑλληνιστικῆς ἰδίᾳ καὶ ἑλληνορωμαϊκῆς ἐποχῆς, διασκευάσαντες ταῦτα ἀναλόγως πρὸς τὰς λειτουργικὰς αὐτῶν ἀνάγκας· ἡ διαμόρφωσις ἐν τούτοις τῶν περὶ τῶν τάφων τοῦ μάρτυρος ἐπιγείων ἢ ὑπογείων διαμερισμάτων εἰς τοὺς ἐξ αὐτοτελῶν, ὡς εἶδομεν, μικρῶν Μαρτυρίων προελθόντας μεγάλους χριστιανικοὺς ναοὺς, ἀπηχεῖ κατὰ τινα τρόπον τὸ πρότυπον τοῦ κατ' ἐξοχὴν Μαρτυρίου, ἧτοι τοῦ Παναγίου Τάφου τοῦ Χριστοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις, τὴν ἀρχικὴν ὅμως μορφήν τοῦ ὁποίου δὲν γνωρίζομεν ἐπακριβῶς².

1) Πρβλ. E. Dyggve, Fr. Poulsen καὶ K. Ρωμαίου, *Das Heroon von Kalydon*, Κοπεγχάγη, 1934, σελ. 411 (123) κέ., ἐνθα ἐξετάζεται ἡ ἀναλογία μερῶν τοῦ ἀνευρεθέντος ἡρώου τῆς Καλυδῶνος (αἰθούσης λατρείας, ἀδύτου, θολωτῆς Κρύπτῆς) πρὸς μέρη τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ (ἱερὸν βῆμα, Τέμπλον, Κρύπτῆν κλπ.).

2) Τὰς ὑποθέσεις περὶ τῆς μορφῆς τοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἱδρυθέντος ὑπὸ Μ. Κωνσταντίνου ἐπ' αὐτοῦ Μαρτυρίου βλέπε ἐν *A. Heisenberg*, *Grabeskirche und Apostelkirche*, I, Leipzig, 1908, σελ. 170 κέ. Τὰ περὶ Μαρτυρίων ἐξετέθησαν ἐνταῦθα κυρίως ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εὐρημάτων κατὰ τὰς ὑφ' ἡμῶν ἐνεργηθείσας ἀνασκαφὰς τῶν ναῶν: Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ, ἀγίου Δημητρίου ἐν Θεσσαλονίκῃ, βασιλικῆς τοῦ Ἰλισσοῦ ἐν Ἀθήναις καὶ βασιλικῶν τῶν χριστιανικῶν Θηβῶν τῆς Θεσσαλίας. Περὶ τῶν διαφορῶν ἢ καὶ τῶν σχέσεων τῶν Μαρτυρίων τῆς Δύσεως πρὸς Μαρτύρια τῆς Ἀνατολῆς βλέπε τὸ ἀξιοσπούδαστον σύντομον ἔργον τοῦ F. Wieland, *Altar und Altargrab*, Leipzig. 1912, ὅπερ ἐμνημονεύσαμεν καὶ ἀνωτέρω.